

Közép-Kelet-Európa nemzetiségei – egymás szemüvegén keresztül

*Klement Judit – Miskolczi Ambrus – Vári András (szerk.): Szomszédok világi: Kép, önkép és a másokról alkotott kép. KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest, 2006.
239 oldal*

Egy olyan, hazánkban kiadott kötetet tarthat kezében az olvasó, amely Magyarországon a történeti és nemzeti sztereotípiakutatással foglalkozók közül – megjelenési idejét tekintve is – az elsők között található, s színvonala alapján sem marad el a Nyugat-Európában napvilágot látott tanulmánykötetektől. A kutatók új forrástípusokat dolgoztak fel újabb módszerekkel, így új megközelítések, eredmények váltak lehetővé. A könyv megjelenését értékelhetjük tehát úgy, mint Magyarországon az első lépések egyikét a történettudomány ezen új útjain.

A kötetben olvasható tanulmányokban a szerzők az önkép és a másokról alkotott kép 18–20. századi megjelenítéseivel foglalkoznak. Az írások a Habsburg Birodalom nemzetiségi csoportjairól szólnak: olvashatunk a magyarokról kialakult képről különböző nem magyar nemzetiségek szemszögéből, de a románokról, horvátokról, németekről és a cigányokról is, ahogyan őket a magyarok látták, illetve a lengyelek vagy a délszláv népcsoportok másokról alkotott elképzeléseiről. Nemcsak a vizsgált időszakok, de a források is eltérők az egyes szerzőknél: elemzik történetírók munkáit, tankönyveket, irodalmi, illetve gyermekirodalmi alkotásokat, színműveket és fényképeket. A kötet szerzői, a szerkesztőkkel ellentétben, nem csak történészek, találhatunk közöttük irodalomtörténészeket, de muzeológus-antropológust is, ami ugyancsak hozzájárul a könyv sokszínűségéhez.

A munka öt fejezetre tagolódik, minden írás a megfelelő fejezetbe került, a kötet szerkezete logikus: A problematika, Tudósok nézőpontjából, A tudomány szemüvegén át, Egy társadalmi csoport olvasata, Különböző műfajokon keresztül. Az írásokat – eltérő témáik ellenére – egy kötetté szervezi a témák megközelítési módja. Minden szerző forrásának bemutatása után az abban fellelhető sztereotípiákat keresi meg, majd ezek kialakulásának okait, illetve hatásukat elemzi, megközelítéseik általában interdiszciplinárisak. Az alábbiakban minden fejezetből egy-két tanulmány kerül bemutatásra úgy, hogy minden fentebb megnevezett nemzetiségi csoport említésre kerüljön, vagy mint a magyarságról sztereotípiákat alkotó csoport, vagy pedig mint a magyarok sztereotípiáinak tárgyai.

A kötet első dolgozata nemcsak a tanulmányok rövid tartalmi összegzését nyújtja érdeklődésünk felkeltése érdekében, hanem a könyv céljait és a kutatók feladatait is kijelöli. Miskolczi Ambrus ismerteti azt a historiográfiai helyzetet, amelyben a kötet megszületett, amelyben a szomszédokról kialakított negatív kép még a történeti munkákban is gyakran torzulásokhoz vezethet. Miskolczi kiemeli, hogy a másokról alkotott negatív képeket nem erősíteni kell, hanem semlegesíteni, így válhat csak elfogadhatóvá a másság, melynek tolerálása véleménye szerint a demokrácia próbája, az előítéletek viszont a stabilitását veszélyeztető tényezők. Vári András is jelzi bevezető gondolataiban, hogy a negatív sztereotípiák megjelenése máig mindennapos mind a tankönyvekben, mind egyes szerzők történeti munkáiban. Jövőbeli feladatként fogalmazza meg olyan szakemberek képzését, akik az aktuálpolitikának megfelelően, de elfogulatlanul, általánosításoktól mentesen

tudják elemezni a különböző nemzetiségekről szóló sztereotíp képeket. Vári hiányzó elemként jelöl meg egy olyan történeti-politikai orientációs készséget, mely nem egyszerűsíti le a közösségképződést a saját csoport pozitívumait hangsúlyozó és a más csoportok negatívumait kiemelő attitűdre.

Fried István Széchenyi István szavaival kezdi írását, aki a nemzetiség megtartását és dicsőítését sürgeti, majd néhány példán keresztül bemutatja a 18–19. században a magyarságról kialakult képeket és azok változását. Felsorolja azokat a jellemzőket, amelyeket a magyar költők a magyarok meghatározó vonásainak tartottak, majd idézi Johann Gottfried Herder jellemzését a szlávokról, s megjegyzi, hogy ezt a szelíd képet a magyarok kevésbé tudták elfogadni, míg a szláv népcsoportok a magyarok kíméletlenségét emelték ki. A szerző utal nemcsak arra a tényre, hogy a népjellemzések, önképek a 18. század végétől egymás ellen irányulva alakultak ki, hanem felsorolja azokat az érvelési sémákat, amelyekkel a forrásokban találkozhatunk.

Fried tanulmánya második felében több szerzőn keresztül bemutatja a magyarok önmeghatározásának változásait és annak hatását. Glatz Jakab 18. századi munkájából is idéz, mivel az már tartalmazza a magyarokról később bevésődő negatív klisék többségét (a honfoglaló magyarok barbársága, Magyarország kultúrája idegen eredetű, a magyarok nem kedvelik az idegeneket, a németek szelídítették meg őket). S felhívja a figyelmet, hogy a 18. századi latin nyelvű irodalomra is jellemző volt a korabeli magyarság elmarasztalása, mert e szerzők úgy ítélték meg, hogy semmivé vált ősük hősiessége, vitézsége. Széchenyi gondolataira s a 18. századi céloktól eltérő célkitűzéseire csak utal a szerző, majd rátér a romantika magyarságképre. A romantikus irodalom hazai képviselői, akik közül Fried Kölcsey Ferencet emeli ki, megteremtették azt az egyes elemeiben máig élő magyarságképet, melynek fő jellemzője a pusztaság, a vadság, a szabadságszeretet és a cigányzene. Ezeket a

sztereotípiákat vette át a német romantika jeles képviselője, Nikolaus Lenau is, de ezek a vonások már az 1840-es években negatívvá váltak, majd a későbbiekben ezek a sztereotípiák megváltoztak, s a magyarok a többi, nem magyar nemzetiséget elnyomó barbárként jelentek meg. Fried István munkáját Széchenyi gondolataival zárja, melyeket figyelmeztetésértékűként interpretál, a túl pozitívan megjelenített önkép veszélyeire hívja fel a figyelmet. Tanulmánya az önkép kialakulását és változását, illetve ennek veszélyeit mint problematikát megjelöli, de ezek részletes kibontására nem vállalkozik a szerző, állításainak csak egy részét támasztja alá, illetve illusztrálja idézetekkel.

A második fejezet első írása (melyet Miskolczi Ambrus tanulmánya követ Jules Michelet kelet- és közép-európaiakról kialakult képeiről) egy 18. századi tudós, Bél Mátyás nézőpontjából vizsgálja a nyugat-magyarországi vármegyékben élők egymásról kialakult véleményét. Bél Mátyás azért is lehet érdekes szerző, főként, ha az alább bemutatásra kerülő tanulmányok 19–20. századi nemzetképét is figyelembe vesszük, mert ő elítéli az asszimilációt, célja a nacionalizmus kialakulása előtt még a sokszínűség bemutatása volt, amiből e tanulmány alapján ízelítőt is kaphatunk. Kincses Katalin Mária a kiválasztott forrás és a szakirodalom eddigi eredményeinek bemutatása után pótolja a szakirodalom egyik hiányosságát is, tisztázza, hogy Bél Mátyás mit értett a nemzetiség fogalmán. A szerző több szempontot alkalmaz annak szemléltetésére, hogy Bél Mátyás hogyan látta a nemzetségeket a nyugat-dunántúli megyékben. Kincses első vizsgálati szempontja a külső megjelenítése, aminek keretén belül antropológiai jegyeket vizsgál, melyek a munkavégzéssel szoros összefüggésben állnak, illetve az öltözeteket mutatja be. Majd elemzi a nyelv, nyelvhelyesség ábrázolását, az etnikumok gazdasági életben betöltött szerepét, a hagyományok tiszteletének mértékét és a temperamentumot. A nemzetiségi csoportoknak tulajdonított vonásokat a szerző

mellékletben, táblázatos formában, jól áttekinthetően, vármegyékre lebontva, etnikumonként felsorolja. Tanulmányának utolsó része, melyben a fent említett szempontoktól függetlenül a városi polgárság attitűdjeit rögzíti Bél leírása alapján, talán kevésbé illik a dolgozat egyébként egységes, logikus szerkezetébe, már csak azért is, mert a szerző is jelzi, hogy a városok esetében sokszor nem az etnikum volt a döntő jellemző, hanem a polgárjog birtoklása vagy nem megléte.

A harmadik tematikai egység cikkei közül Ress Imrét mutatom be, mert a magyar olvasóknak és a történészeknek is különösen tanulságos lehet. Ebben a fejezetben ezen a munkán kívül még Vári András írását olvashatjuk, aki a statisztika fejlődését és a sztereotípiaképzés funkcióit vizsgálta, tehát a problémát nem a történelem, hanem egy másik tudományág szemszögéből, a statisztika felől közelítette meg.

Ress bemutatja, hogy egyes történelmi eseményeket más-más országok történészei hogyan interpretálnak, hogyan válnak a történelmi tények a nacionalizmusok és ideológusaiak „játékszerévé”. Ress tanulmánya, mely ugyan nem szűkebb értelemben vett sztereotípiákat tár fel, hanem a nemzeti önképekhez tartozó történelmi eseményeket és azok eltérő, torzított értelmezéseit gyűjti össze a horvátok, szerbek és bosnyákok körében, mindenképp megfelel annak a Miskolczi által a bevezetésben megfogalmazott célnak, hogy a kötet szerzői a jelen historiográfiai helyzetet felülemelkedve, ítéletalkotás nélkül elemezzék témájukat. A cikk elolvasása után láthatjuk, hogy a délszláv történészek ennek a követelménynek – bizonyos ritka kivételektől eltekintve – még a 20. század végén sem akarnak megfelelni. A szerző már tanulmánya elején leszögezi, hogy a 19. században a megszülető önképek több fontos elemének kialakulásához a történetírás jelentősen hozzájárult, s erre a hipotézisére hoz példákat írásában, de a délszláv nemzetek esetében, a kérdés aktualitása miatt, nem csak 19. századi történetírókkal foglalkozik.

A horvátok magyarságképét Ress a 19–20. században vizsgálja, s Zrínyi Miklósról alkotott véleményükkel kezdi elemzését, akit a horvát retorikában az illírismus előharcosaként ábrázoltak, s a magyarok a törökökhöz hasonló barbár, ázsiai népként jelentek meg. A horvátok magyarellenességüket – párhuzamba állítva a törökellenességgel – visszavetítik a múltba. A horvát történetírásra nem csak ebben az említett egy esetben volt jellemző az ellentétek visszavetítése a múltba, Ress jól áttekinthetően, pontokba szedve közli azokat az eseményeket a középkortól kezdve, melyeket a horvát történetírás torzítottan, nacionalista céljainak megfelelően vizsgált. A szerző röviden ismerteti azt a kissé pozitívabb magyarságképet, amely a horvát nemesi-liberális körökben élt az 1860-as években, de jelzi azt is, hogy ez a kép egy évtized alatt kikopott a korabeli köztudatból, s már csak a negatív sztereotípiák elmélyülését észlelhetjük a 19. század további évtizedeiben. A 20. századi horvát történészek munkáiról kevesebbet tudhatunk meg a tanulmányból, de az kiderül, hogy a kutatók csak az 1970-es években kezdték el felülvizsgálni ezt a torz magyarságképet.

A szerb történészek kötetei közül Ress 1990 után megjelent könyveket választott, melyek a szerb nacionalizmus és fenyegettség-érzés újabb felülkerekedési korszakának termékei, s a magyar kutatók megdöbbenően szemlélhetik ezekben a szerb kortársak magyar történelemről alkotott torzképét. Ress három szerb szerző műveit említi, akik a szerbeken elkövetett népirtások kontinuitását vallják (genocídium). Az első kiemelt munka Vasilije Krestić akadémikus tollából származik, aki a szerb–horvát kapcsolatokról ír, de véleménye szerint nemcsak a horvátokat, hanem a magyarokat is felelősség terheli a szerbeken elkövetett népirtások miatt, mert a 19. században a magyarok csak a horvátokat tekintették nemzetnek, ami lehetővé tette a szerbek ellen elkövetett kegyetlenkedéseket. A másik két tárgyalt kötet viszont már a magyar–

szerb viszonyt elemzi, s nemcsak felvonultatja a magyarokról kialakult összes negatív sztereotípiát, hanem a történelmi kapcsolatokat teljesen újraértelmezi. A szerbek kiirtására való magyar törekvések közé tartozik e szerzők szerint a Rákóczi-felkelés, de 1848–1849 harcai is, illetve a Magyarországon lezajlott 20. századi eseményeket is fenyegetőként érzetik. A rendszerváltásban a területi revizionizmus feléledését látják, s a Magyar Tudományos Akadémiát ennek előkészítésével vádolják. De egy olyan könyvet is említ röviden Ress, amelyben nem találhatjuk meg ezeket a túlzóan negatív ítéleteket: Sava Babić kötetét, aki tárgyilagos munkájával Ress véleménye szerint üzenni is kíván a szerb szellemi elitnek, melynek tisztánlátását a nacionalizmus egyre inkább nehezíti.

A bosnyák identitás kialakulásában is jelentős szerepet játszik a történelem értékelése és értelmezése, mellyel három, 19–20. századi szerzőn keresztül ismerteti meg olvasóját Ress, miután röviden és lényegre törően felvázolja a bosnyákok identitásának fő problémáit, nehézségeit. Már a 19. század végén Asbóth Jánosnál megjelenik a bogumil–muzulmán kontinuitás elmélete, melyet kiszínezve, átalakítva a bosnyák szerzők is átvettek a 20. század elején, s ennek megfelelően magyarították a magyarokhoz fűződő kapcsolataikat is, akik a középkorban üldözték s eretneknek tartották a bogumilokat. Magyar olvasóként a történelem eltérő értelmezéseinek egyik legmegdöbbentőbb példája, hogy a bosnyák történetírók a mohácsi csatában látják Bosznia történetének csúcspontját. A már muzulmáná váló bosnyákok történelmének így a 16. század a legdicsőségesebb időszaka, mert ekkor Bosznia az „iszlám védőbástyája” is volt. Ez a 20. század eleji kép a 20. század végére sem változott meg a bosnyák történetírásban.

Ress Imre érdekes, tanulságos és idézetekkel ellátott tanulmányából mindössze egy összegző rész hiányolható. Jól követhető gondolatmenete ellenére annyi még megjegyezhető, hogy a szerző csak a szerb törté-

netírás esetében nem említ 19. századi kötetet, a szerb 20. századi történetírás előzményeiről így nem olvashatunk.

A kötet negyedik tematikai egysége csak egy tanulmányt tartalmaz, Nagy Levente munkáját, aki a magyar közép- és kisnemesesség románság-képét vizsgálja a 18–19. században, tehát a fejezetcímnek megfelelően egy társadalmi csoport másokról kialakult véleményét és annak változását kutatta. Logikusan felépített tanulmányában a források és a vizsgált időszak megelőlését a kutatás módszerének bemutatása követi, majd a 16–17. századi előzményeket tárja fel. Vizsgálatát a Horea-féle felkeléstől kezdte, s 1830-ig folytatta. Az előzmények felsorolásakor leszögezi, hogy a negatív románság-kép a magyarok körében már a Horea-féle parasztlázadás előtt is élt, de az drasztikusan felerősítette, illetve kiemeli, hogy ezt követően a románokról kialakult negatív kép a 19. század első felében – rövid időre – pozitívvá módosult. Nagy bemutatja ezt a változást, s szemlélteti is azt, de hangsúlyozza a pozitív attitűdök időtartamának rövidségét, mivel akkortól, amikortól már a nyelv válik a nemzet elsősorú szimbólumává, a békés együttműködés lehetetlenné válik. Tanulmányát bőségesen ellátta jegyzetekkel, talán ez a munka tartalmazza a legtöbb idézetet is, s valóban a magyarok sztereotípiáit mutatja be a románokról, de nemcsak felsorolja ezeket az ítéleteket, hanem változásaik okait is kutatja.

Az utolsó fejezetben különböző műfajokon keresztül vizsgálják a szerzők az egyes csoportok sztereotípiáit szomszédjaikról. Forrásaik sokszínűek: van, aki a népszínművek másokról alkotott képeit elemzi, de olvashatunk a gyermekirodalmi munkákban található sztereotípiákról, mint ahogy a tankönyvek és a fényképek torzított képeiről is, de ezek a dolgozatok általában véve rövidebbek, kevésbé részletesek.

Ezen cikkek közül Kertész Noémiét emelem ki, aki a 19. századi lengyel gyermekirodalmi munkákban olvasható sztereotípiákat kereste meg a lengyelek szomszéd-

dairól. A szerző tanulmánya elején rögzíti a gyermekirodalom 19. században betöltött identitásformáló szerepét, majd megadja elemzése időintervallumát (1816–1864), indokolja ezt, s rögzíti forrásait. A lengyelek sztereotípiáinak feltárását a nép két ellenségéről, az oroszokról és a németekről élő negatív kép bemutatásával kezdi, majd röviden kitér az ausztriai németekre is, akikről viszont jóval kevesebb negatív vonást tartalmaznak a vizsgált kötetek. Az egyes nemzetiségeknek tulajdonított sajátosságokat idézetekkel szemlélteti, s magyarázza is azokat. A dolgozat viszont csak kisebb teret szentel a litvánokról, kozákokról, ukránokról és a zsidókról alkotott sztereotípiáknak, annak ellenére, hogy a róluk élő sztereotípiák változatosak, kevésbé egyöntetűek, mint az oroszokról vagy a németekről kialakultak, így talán érdemes lett volna részletesebben kitérni ezekre a nemzetiségi csoportokra is. A szerző tanulmányát jól szerkesztett összeggel zárja, melyben fontos

szintetizáló megjegyzéseket is tesz: annak ellenére, hogy a politikai változások hatásával vannak a másokról kialakult képre, s ez például az irodalmi művekben tükröződik is, Kertész megfigyelése szerint a gyermekirodalomban nem találjuk meg ezen hatások nyomát.

A bemutatott kötet jó szívvel ajánlható minden sztereotípiakutatás vagy a nemzetiségi kérdés iránt érdeklődő olvasónak, nemcsak érdekes témái és forrásai miatt, hanem azért is, mert módszertanát illetően a Nyugat-Európában is ismert s alkalmazott kutatási irányzatnak megfelelnek a benne megjelent írások. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos hazai vizsgálatok eredményeihez a könyv színes kútfőinek és módszerének köszönhetően lényeges mértékben hozzájárulhat.

TAMÁS ÁGNES